

בין שעבוד בהלואה לשעבוד בכתובה

א. שעבוד הגוף ושעבוד נכסים

1. הקדמה

על מהות שעבוד נתן ללמוד מהדין המאפשר למוכר חוב למחול עליו. הגמרא מביאה בשם שמואל דין העוסק במלוה שמכר לחברו את שטר ההלואה, כדי שהלוקח יגבה את החוב מהלוה במקום המלוה. לדברי שמואל, גם לאחר מכירת השטר המלוה יכול למחול על החוב, וכך לפטור את הלוה מלשלם את ההלואה ללוקח:

אמר שמואל: המוכר שטר חוב לחבירו וחזר ומחלו – מחול. (פה:)

דין הגמרא (המפתיע) מעלה את שאלת תוקף מכירת שטרי הלואה, שהרי גם לאחר מכירת השטר עדין יש למלוה השפעה על ההלואה. נחלקו הראשונים כיצד להסביר דין זה.

2. שיטת רבנו תם והראב"ד

רבנו תם מחדש שכל חוב מורכב משני שעבודים – שעבוד נכסים ושעבוד הגוף. מלבד זכות מסוימת שיש למלוה בנכסי הלוה (שעבוד נכסים), יש ללוה שעבוד הגוף כלפי המלוה – הלוה משועבד לעשות הכל כדי להשיב בסופו של דבר את החוב למלוה, גם כאשר אין לו נכסים:

ר"ת ז"ל חולק בדבר ואומר דמכירת שטרות דאורייתא... אבל מוכר שטר חוב אף על פי שמכירתו מדאורייתא יכול למחול לפי ששני שעבודים יש לו למלוה על הלוה שעבוד גופו של לוח שהוא מחויב לפרוע והוא עקר השעבוד ושעבוד על נכסיו אם הוא לא יפרע מדין ערב כדאמר' [בב"ב דף קעד א] נכסוהי דבר איניש אינון ערבין ביה. (ר"ן כתובות מד: באלפס)

החלוקה בין שני שעבודים אלו מאפשרת לרבנו תם להסביר כיצד המלוה יכול למחול על החוב לאחר שהוא מכר את שטר ההלוואה. מכירת חוב פועלת רק ביחס לשעבוד הנכסים, שיש לו מעמד ממוני עצמאי. לעומת זאת, את שעבוד הגוף לא ניתן למכור כיון שהוא דבר מופשט, התלוי בלוה ובמלוה. לכן מכירת שעבוד הנכסים חלה מדאורייתא, ונכסי הלוה משועבדים ללוקח ולא למלוה, וזאת לעומת שעבוד הגוף שנשאר תלוי במלוה, ועליו יכול המלוה למחול:

ושעבוד הגוף שיש למלוה על הלוה לאו בר מכירה הוא הילכך אינו נמכר
אלא שעבוד נכסים בלבד ואף על פי שאינו נמכר לא פקע אבל כי חזר ומחלו
פקע שעבוד הגוף וממילא פקע שעבוד נכסים שאינו אלא מדין ערב. (שם)

רבנו תם מוסיף שעל אף ההבדל בין שני סוגי השעבודים, יש קשר ביניהם. שעבוד הנכסים תלוי בשעבוד הגוף – כל עוד שעבוד הגוף קיים, שעבוד הנכסים עדין קיים, אך ברגע ששעבוד הגוף איננו, ממילא גם שעבוד הנכסים נעלם. כלומר, יסודו של החוב הוא שעבוד הגוף, והישום שלו הוא שעבוד הנכסים. הראב"ד משיג על הרמב"ם, הפוסק את הדין שהמוכר שטר חוב יכול לחזור ולמחול על החוב:

לא מן השם הוא זה אלא מפני שהלוה אומר ללוקח אני לא שעבדתי לך את
עצמי. (ראב"ד מכירה ו', יב)

אבן האזל טוען שהראב"ד סובר כרבנו תם. טענתו של הלוה "לא שעבדתי עצמי לך" היא בעצם הטענה ששעבוד הגוף שייך למלוה ולא ללוקח, ולכן לאחר מחילת המלוה הלוה יכול לטעון כלפי הלוקח "לאו בעל דברים דידי את":

כונת הראב"ד הוא כשיטת ר"ת... וכן כ' הלח"מ דשיטת הראב"ד כשיטת
ר"ת אף שבדברי הראב"ד חסר עקר חילוק זה. (אבן האזל שם)

3. שיטת הרי"ף והרמב"ם

בניגוד לרבנו תם (ולראב"ד), הרי"ף (וכך גם פסק הרמב"ם (מכירה ו', יב)) אינו מבחין בין שעבוד הגוף לשעבוד נכסים, ולכן הוא נאלץ להסביר שהמוכר יכול למחול על ההלוואה כי תוקף מכירת שטר ההלוואה הוא מדרבנן בלבד:

אמר רב נחמן אף על גב דאמר שמואל המוכר שטר חוב לחברו וזכור ומחלו מחול אפילו יורש מוחל מודה שמואל שאם נתנו במתנת שכיב מרע שאינו יכול למחול אי אמרת בשלמא דאורייתא משום הכי אינו יכול למחול אלא אי אמרת דרבנן אמאי אינו יכול למחול. (רי"ף כתובות מד:)

אולם, עצם הטענה אינה ברורה כלל – מדוע העובדה שמכירת השטר מועילה רק מדרבנן מאפשרת את המחילה של המלוה? כך שואל הקובץ שעורים:

ובעקר טעמו של הרי"ף דמשום הכי יכול למחול משום דהמכירה מדרבנן, קשה דמה בכך שהוא מדרבנן והרי המוכר מטלטלין במשיכה דהוא מדרבנן, אינו יכול לחזור, ולא למכור לאחר גם בקנין דאורייתא?
(קובץ שעורים בבא בתרא תקטו)

הקובץ שעורים עונה שתורף החילוק אינו במעשה המכירה אלא באפי השטר. המחילה מועילה מפני שעצם הקנין שייך בשטר רק מדרבנן (משום שהוא אינו ממון), ולא מפני שמעשה המכירה חל מדרבנן:

וצריך לחלק, דבמשיכה מעשה הקנין מדרבנן, אבל החפץ הוא דבר הנקנה מדאורייתא ששייך בו קנינים, וחכמים הוסיפו דגם במשיכה הוי מעשה קנין, אבל בשטרות הגרעותא היא בהחפץ, שאינו דבר הנקנה כלל מדאורייתא מפני שאין גופו ממון. (שם)

תקנת חכמים, המאפשרת למכור שטר, ככל הנראה משאירה את החוב ברשותו של המלוה, ורק מאפשרת את מעבר השטר ללוקח. במילים אחרות, נראה שלדעת הרי"ף והרמב"ם מכירת השטר אינה אלא הענקת זכות הגביה של המלוה ללוקח. החוב נשאר בבעלותו של המלוה, ומי שיכול לגבות אותו בפועל הוא הלוקח.

ב. שעבוד בקרקעות ובמטלטלין

היחס בין שעבוד הגוף ושעבוד הנכסים בא לידי ביטוי באופן פעולת שעבוד.

1. מקצת קנין

תוקף השעבוד נתון במחלוקת אמוראים המובאת בגמרא, ועולא סבור שהוא מהתורה:

אמר עולא: דבר תורה, אחד מלוה בשטר ואחד מלוה על פה - גובה מנכסים משועבדים, מאי טעמא? שעבודא דאורייתא. ואלא מה טעם אמרו: מלוה על פה - אינו גובה אלא מנכסין בני חורין? משום פסידא דלקוחות. (בבא בתרא קעה:)

הרשב"ם (על אתרו) מבסס את שיטת עולא ששעבודא דאורייתא, על הפסוק המחייב את המלוה להוציא את העבוט ללוה. הוא מדגיש שאמנם הפסוק מדבר על מטלטלין, אך הדין שייך גם בקרקעות:

שעבודא דאורייתא – יוציא אליך העבוט (דברים כ"ד) והוא הדין למקצועי.

כלומר, לשיטת עולא המקור לשעבוד מן התורה הוא במטלטלין, ומהם למדו אף לקרקעות. הראשונים מתיחסים לפסוק כמקור לכך שיש שעבוד, בין בקרקעות ובין במטלטלין, אשר תקנו אינו ברור. התורה חדשה שנכסי הלוה, בין קרקעות ובין מטלטלין, משועבדים למלוה, בכל מקום שהם. כך כותב הרמ"ה:

שעבודא דאורייתא. כלומר שעבודא דמשתעבדי ליה נכסי הלוה לבעל חוב למגבא מיניהו זוזיה, כמאן דקננהו משעת הלואה להכי מדאורייתא הוא. דכתיב יוציא אליך את העבוט החוצה, אלמא דאורייתא משתעבדי ליה מטלטליו של לווה למלוה. (רא"ה שם)

נשמע מדבריו, אם כי לא הכרחי להבין כך, ששעבוד הוא קנין מסוים שיש למלוה בנכסי הלוה. כל נכסי הלוה קנויים למלוה במקצת, וקנין זה אינו מושפע מאפי הנכס או מהבעלות על הנכס לאחר ההלואה.

2. נכסי דאיניש ערבין ליה

אפי שונה לשעבוד נכסים יכול לעלות מדברי רב פפא בהמשך הגמרא:

אמר רב פפא: הלכתא – מלוה על פה – גובה מן היורשין ואינו גובה מן
הלקוחות, גובה מן היורשין – כדי שלא תנעול דלת בפני לוי, ואינו גובה
מן הלקוחות – דלית ליה קלא. (שם קעו.)

הרמ"ה מזהה את שיטת רב פפא, הסובר ששעבודא דאורייתא, כשיטה עצמאית
החולקת על עולא. לדעתו, המקור לשעבוד מן התורה איננו הפסוק אלא מקור
אחר:

רב פפא דפסק הלכתא דשעבודא דאורייתא, דטעמיה דרב פפא לאו מקרא
דיוציא אליך את העבוט קא יליף כדעולא...
אלא רב פפא כי אית ליה שעבודא דאורייתא מדין ערב הוא דאית ליה, לא
שנא מלוה בשטר ולא שנא מלוה על פה דנכסוהי דאיניש אינון ערבין ביה.
ודוקא במקרקעי דסמכא דעתיה עליהו דלא יכיל לאברוחינהו מיניה, אבל
מטלטלי דלא סמכא דעתיה עליהו ליכא לשעבודי מדין ערב, דהו"ל כערב
שלא בשעת מתן מעות דלא משתעבד שלא בקנין שלא על אמונתו הלוהו.
(רמ"ה שם)

לדברי הרמ"ה, שעבודא דאורייתא מבוסס על העקרון ש"נכסי דאדם ערבין ליה"
– יש לראות בכל נכסיו של האדם ערבים לחובותיו. לכן יש לחלק בין קרקעות
למטלטלין, כיון שהמלוה סומך על שעבוד קרקעות ולא על שעבוד מטלטלין. זאת
מפני שאת המטלטלין נתן להחביא ולהסתיר, בניגוד לקרקעות.

ההגיון העומד מאחורי טענת הרמ"ה הוא שהשעבוד בחוב גורם למלוה להלות
ללוה כי הוא מחזק את בטחונו בו. אולם, בפשטות לא מדובר כאן על מקצת קנין
שיש למלוה בנכסי הלוה; כשם שאין למלוה קנין בנכסי הערב (בפשטות), כך אין
לו קנין בקרקעות הלוה.¹ הקרקע כביכול אחראית לפרוע את החוב אם יהיה צורך

¹ בהקשר זה מן הראוי לחלק בין סוגי ערבים. קרקעות דומות לערב רגיל ולא לערב
בלן או ערב שלוף דוך, ובערב רגיל באמת נראה שאין מקצת קנין בנכסיו למלוה.

בכך, ומכירת הקרקעות ללוקח בעצם כוללת מעין תנאי, שאם הקרקעות יצטרכו לפרוע את חוב הלוה – הן יעשו זאת, ויעברו לרשות המלוה.

כאפשרות זו שמציע הרמ"ה נראה שסובר הרמב"ם (וכך הסביר האמרי בינה (הלואה ב)), הפוסק ששעבודא דאורייתא רק בקרקעות ולא במטלטלין:

הבא ליפרע מן היורש בין קטן בין גדול לא יפרע מן המטלטלין אפילו היו מופקדין או מלוה אצל אחרים שהמטלטלין אינו תחת שיעבוד בעל חוב מן התורה. (רמב"ם מלוה ולוה י"א, ז)

3. היחס לשעבוד הגוף

השאלה האם שעבוד פועל כמקצת קנין או כערב, מתיחסת בפשטות לשעבוד הנכסים ולא לשעבוד הגוף. אולם, נראה שאפשר לתלות שאלה זו בשאלה האם יש לנתק את שעבוד הגוף משעבוד הנכסים.

כאמור, לדעת הר"ף אין להבחין בין שעבוד הגוף ובין שעבוד נכסים, ולכן הוא לא קבל את הסברו של רבנו תם לכך שהמוכר שטר חוב יכול לחזור ולמחול על החוב בגלל שעבוד הגוף. לשיטתו, נראה יותר להבין ששעבוד מבוסס על כך שנכסיו של האדם ערבים לחובו כיון שגופו משועבד, ולכן לא ניתן לדבר על שעבוד הנכסים מבלי לדבר על שעבוד הגוף. כשם שאי אפשר להעביר את שעבוד הגוף לאדם אחר, כך לא ניתן להעביר את שעבוד הנכסים לאדם אחר.

לעומת זאת, לדעת רבנו תם, המחלק בין שעבוד הגוף ובין שעבוד נכסים, נראה שיש לקבל את התפישה ששעבוד הנכסים מבוסס על מקצת קנין. המלוה קונה חלק בנכסי הלוה, וזהו שעבוד הנכסים אותו יכול המלוה למכור לאדם אחר. מלבד שעבוד זה, קיים גם שעבוד הגוף של הלוה כלפי המלוה, המנותק ברמה מסוימת משעבוד הנכסים, ואותו אין המלוה יכול להעביר לאדם אחר בגלל אפיו האישי.

ההבנה ששעבוד הנכסים מבוסס על מקצת קנין דורשת לברר את תקנו של מקצת הקנין שיש למלוה בנכסי הלוה.

מקצת הקנין של המלוה יובן על פי סוגית גבית בעל חוב מאוחר. עקרונית, כאשר יש שני בעלי חוב ללוה אחד, בעל החוב המוקדם יותר גובה ראשון, ורק אחריו יגבה בעל החוב המאוחר יותר. הגמרא (צ.) מתלבטת מה הדין כאשר בעל החוב המאוחר קדם וגבה, ולא נשאר בנכסי הלוה כדי לפרוע לבעל החוב המוקדם, ואינה מכריעה את הספק. הרי"ף פוסק שמוציאים מבעל החוב המאוחר ונותנים לבעל החוב המוקדם:

בבעל חוב מאוחר שקדם וגבה קא מיפלגי: ת"ק סבר מה שגבה לא גבה ובן
 ננס סבר מה שגבה גבה. ורב נחמן אמר רבה בר אבוה דכולי עלמא מה שגבה
 לא גבה... וקיימא לן הכי דמה שגבה לא גבה. (רי"ף כתובות נג.)

נחלקו האחרונים בהבנת הכרעת הרי"ף. לדעת הקובץ שעורים, כונת הדברים היא שבעל חוב מאוחר שקדם וגבה גביתו איננה נחשבת גביה כלל. לכן, כאשר מוציאים מידו ונותנים לבעל החוב המוקדם, אין זה נחשב שמוציאים ממנו ממון:

נראה דבעל חוב מאוחר שגבה אינו זוכה כלל בגבייתו, ואינו דומה ללוקח.
 וראיה לזה ממה שכתבו תוס' פ' מי שהיה נשוי צ"ד דאף דלוקח מצי לסלוקי
 לבע"ח בזווי, מ"מ בע"ח מאוחר אינו יכול לסלק להמוקדם בזווי, דאין לו
 בשדה אלא כנכר בעלמא. (קובץ שעורים שכו)

בכך חולק הקובץ שעורים על הבנת הקצות. הקצות טוען שיש דיני קדימות בגבית חוב גם במטלטלין, כמו בקרקעות (כלומר, בעל חוב מוקדם גובה מטלטלין מהלוה לפני שבעל חוב מאוחר גובה אותם), ובכל זאת בעל חוב מאוחר שקדם וגבה מטלטלין – אין מוציאים מידו. מכך מדייק הקובץ שעורים שלשיטת הקצות גבית בעל חוב מאוחר מועילה באופן עקרוני:

לפי דבריו צריך להבין מה חילוק בין מטלטלין לקרקע. כיון דגם במטלטלין
 איכא דין קדימה, אם כן גם במטלטלין נימא מה שגבה לא גבה. ועל כן צריך
 לומר דהא דמה שגבה לא גבה, אין פירושו שלא חלה הגביה כלל, דבעל
 חוב מאוחר שקדם וגבה שפיר זוכה בהנכסים, אלא שהמוקדם טורף ממנו
 כדרך שהוא טורף מלקוחות מכאן ולהבא. אבל במטלטלין או במלוה על
 פה שאינו טורף מלקוחות, הכי נמי אינו טורף מבעל חוב מאוחר. (שם שכה)

הקצות מבין שבעל חוב מאוחר אכן זוכה בנכסים אם תפסם, אך בעל החוב המוקדם טורף את הממון מידו (ככל לקוח), מלבד מטלטלין שאינם נטרפים. נתן לנסח את מחלוקת הקצות והקובץ שעורים כמחלוקת בשאלה האם שעבוד הנכסים יכול להיות שייך לשני בעלי חוב. נראה שלדעת הקובץ שעורים שעבוד הנכסים שייך לבעל החוב המוקדם, ולכן אין לבעל החוב המאוחר שום זכות בנכסי הלוה. לעומת זאת, לדעת הקצות שעבוד הנכסים שייך גם לבעל החוב המוקדם וגם לבעל החוב המאוחר, ולכן עקרונית גביתו של בעל החוב המאוחר נחשבת כגביה, אלא שבקרקעות יש להוציא מידו. יתכן שמחלוקת אחרונים זו פותחת בפנינו שתי אפשרויות להבנת אָפּיו של מקצת הקנין שיש למלוה בנכסי הלוה:

כל בעלות על נכס מתחלקת לנכסים ושווי. נראה ששְׁוִים של נכסי הלוה שייך למלוה, אך זכויות השימוש בהם עדין שייכות ללוה. הבנה זו מתאימה יותר לשיטת הקובץ שעורים – כיון שבעל החוב המוקדם זכה בשווי של נכסי הלוה (בגובה החוב), שוב אין בעל החוב המאוחר יכול לגבות מהם.²

המלוה קונה את נכסי הלוה לענין גביה.³ כלומר, קנין המלוה בנכסי הלוה מעניק לו את האפשרות לגבות את הנכסים. לאפשרות זו מתאפשר מקצת קנין של כמה בעלי חוב בנכסי הלוה. אפשרות זו מתאימה יותר לדברי הקצות הסובר שגם בעל חוב מאוחר יכול לגבות, אלא שמוציאים מידו.⁴

² דברים בכיוון דומה ניתן למצוא בדברי ר' שמעון שקופ בחידושים (קונטרס השעבוד ג', ב).

³ בדומה לקונה חפץ לענין הכפל (בבא מציעא לד.).

⁴ כיוון זה דומה לאפשרות ששעבוד הוא כערב, כאשר אין באמת קנין בנכסי הלוה, אלא יש רק זכות גביה המתממשת בפרעון. אולם, נראה שהקצות אינו יכול לקבל את האפשרות ששעבוד מבוסס על ערבות, שכן הוא מניח במפורש שגם מטלטלין משועבדים מן התורה, והם אינם יכולים להיות ערבים כי הם אינם נטרפים על ידי בעל חוב.

ג. חלוקת כסף הבעל בין שלש נשים

1. הקדמה

האפשרויות השונות בהבנת השעבוד באות לידי ביטוי בדין פרעון כתובות שלש נשים מנכסי הבעל המת. המשנה עוסקת באדם שמת והותיר אחריו שלש נשים שסכום כתובותיהן הוא: 100, 200 ו-300 זוז, וכסף שאינו מספיק לכולן. המשנה מתייחסת למקרים שבהם הבעל הותיר אחריו 100, 200 ו-300 זוז:

מי שהיה נשוי שלש נשים ומת, כתובתה של זו מנה ושל זו מאתים ושל זו שלש מאות,

ואין שם אלא מנה – חולקין בשוה.

היו שם מאתים, של מנה – נוטלת חמשים, של מאתים ושל שלש מאות – שלשה שלשה של זהב.

היו שם שלש מאות, של מנה – נוטלת חמשים, ושל מאתים – מנה, ושל שלש מאות – ששה של זהב. (צג.)

המשנה מפרטת את הדין בכל אחד משלשת המקרים, כאשר הגמרא מוסיפה הנחות מסוימות לחלק מהמקרים, על מנת להסביר את הדין של המשנה. לאחר הסבר המשנה, הגמרא מביאה את שיטת רבי החולק על המשנה שנאמרה בשיטת רבי נתן:

תניא: זו משנת רבי נתן; רבי אומר: אין אני רואה דבריו של רבי נתן באלו, אלא חולקות בשוה.

לדברי רבי, הנשים חולקות את הכסף בשוה. נחלקו הראשונים בהבנת דבריו.

2. שיטת הרי"ף – חלוקה שוה

הרי"ף מבין שלדעת רבי שלש הנשים חולקות בשוה את נכסי הבעל המת, כל עוד אף אשה אינה מקבלת יותר מהמגיע לה. כלומר, אם הבעל הותיר אחריו 300, כל אחת מקבלת 100. אם הבעל הותיר אחריו יותר מ-300, כל אחת תקבל 100, ואת העודף יחלקו שתי הנשים שכתובתן יותר מ-100:

הדין סברא דרבי דסבר דאזלינן בתר מאי דשוו להדדי:
 דכל היכא דכי פלגינן בינייהו בשוה לא מטי לחדא מינייהו טפי מדילה
 פלגינן בינייהו בשוה, והכי עבדינן עד דמטי לחדא מינייהו שיעורא דאית
 לה. וכד מטי לה שיעור מאי דאית לה מסלקינן לה, ומאי דפש בתר הכי פלגי
 ליה הנך עד דמטי נמי לחדא מינייהו מאי דאית לה, ומאי דפש שקלא ליה
 היאך עד דמשתלמא כל מאי דאית לה. (רי"ף כתובות נב.)

הרי"ף אינו מסביר את ההיגיון מאחורי מנגנון חלוקה זה, אך הוא מפנה לפירוש
 לסוגיא שהוא כתב בסוף המסכת, ושם הוא מבאר יותר את הדברים. הנימוק
 שהוא מציע שם לשיטת רבי הוא, שהשעבוד של שלש הנשים על נכסי הבעל המת
 – שוה (כל עוד שווי הנכסים אינו יתר על 300, שאז ודאי אין לאשה בעלת
 הכתובה בשווי 100 שעבוד בעודף על ה-300):

לפי שכל עוד שהנכסים הנמצאים כשיחלקו אותם שלשתן בשוה לא יגיע
 לבעלת המנה יותר ממנה שלה [כאשר] יחלקו בשוה – לפי שהממון שהן
 שוות בו הם שלש מאות שכל אחת יש לה מנה והקרקע המצויה שוה שלש
 מאות. ומאחר שזמנן ביום אחד חל שעבודן על אותו הקרקע בשוה, ואין
 לשום אחת מהן בו שעבוד יותר מחברתה אלא אם כן יהיה הקרקע שוה יותר
 משלש מאות, ועל כן חולקות אותו בשוה.

(שו"ת הרמ"ע מפאנו קכח)

לכל אחת מהנשים יש שעבוד על נכסי הבעל כשווי כתובתה, וכל עוד השעבודים
 שוים – הנשים חולקות בשוה.

כפי שראינו, הרמב"ם סובר ששעבודא דאורייתא רק בקרקעות ולא במטלטלין,
 ותלינו זאת בכך שלדעתו שעבוד מבוסס על ערבות הנכסים. אכן, הרמב"ם פוסק
 בסוגיתנו כר"ף:

מי שמת או גירש, ויש לו נשים רבות, ואין שם דיין קדימה, ואין לו כדי כל הכתובות, כיצד הן חולקות – רואים אם כשיחלק הממון על מנין הנשים יגיע לפחותה שבהן כדי כתובתה או פחות – חולקות בשוה. ואם היה הממון יתר על זה חולקים ממנו כדי שיגיע לפחותה שבהן כשיעור כתובתה, וחוזרות וחולקות את המותר בין הנותרות על הדרך הראשונה (רמב"ם י"ז, ח)

3. פני יהושע – שעבוד נכסים המממש את שעבוד הגוף

הפני יהושע מוסיף שכל הנכסים של הבעל משועבדים לכל אחת מהנשים כערבות נכסים, והם ערבים לשלש הכתובות שהוא מחויב לשלם באופן שוה:

מדאורייתא כולהו נכסי אשתעבדו לגמרי לבעל חוב, אפילו מה שהוא יתר על חובו. ואם כן הכי נמי כיון דכולהו נכסי משתעבדי לבעלת מנה, כמו לבעלת שלשה מנה, עד שתפרע את שלה, אם כן שפיר מציי קאמרה נמי כולה שלי עד שאגבה את חובי...

עקר השיעבוד חל על גופו של אדם שמחויב לקיים מצות פריעת בעל חוב... אם כן אין כאן מקום לומר שהשעבוד הוא לפי ערך הממון שהרי יש לקיים מצות פריעת בעל חוב לכל אחד בשוה שעקר המצוה שוה לבעל חוב קטן כמו לגדול. (פני יהושע צג. ד"ה בתוספות בד"ה רבי)

לא רק ממונו של הבעל משועבד לכתובות, אלא יש לבעל שעבוד הגוף כלפי נשיו, ולכן השעבוד שוה בכולן.

בתוך הדברים הפני יהושע מבליע הנחה – השעבוד העקרי הוא שעבוד הגוף, ושעבוד הנכסים נובע ממנו. מצד שעבוד הגוף, הבעל משועבד לכל נשותיו באותה מידה, וממילא גם נכסיו משועבדים להן באותה מידה.

על פניו, גם אם נניח ששעבוד הנכסים הוא מימוש של שעבוד הגוף, ומצד שעבוד הגוף אין הבדל בין שלש הנשים, עדין יתכן ששעבוד הנכסים יתחלק בין שלש הנשים שלא באופן שוה.

אולם, הפני יהושע טוען ששעבוד הנכסים המממש את שעבוד הגוף אינו מתיחס כלל לערך של הנכסים ולגובה החוב. גם כאשר יש ללוה נכסים בשווי 200, כל הנכסים משועבדים גם לכתובה שערכה הוא 100 בלבד. במילים אחרות, לדעת הר"ף שעבוד הנכסים המממש את שעבוד הגוף שומר על אותו אפי מופשט של שעבוד הגוף, ואיננו מתפרט באופן ברור בתוך הנכסים.

טענה זו מתחברת עם שיטת הר"ף והרמב"ם לגבי מכירת שטר חוב – לדבריהם המוכר יכול למחול על החוב, כיון שמהתורה הוא לא מכר שום דבר ללוקח, ויש משמעות למכירה רק מדרבנן. שעבוד הנכסים תלוי בשעבוד הגוף, שאינו נתן למכירה.

תפישה זו מעמידה את המחויבות האישית של הבעל כלפי אשתו (או של הלוה כלפי המלוה) במוקד, ואת הנכסים כאמצעי למילוי המחויבות האישית. המימוש של המחויבות האישית דרך הכסף איננו פוגע באפי האישי של המחויבות, ולכן שיקול החלוקה של הכסף אינו אמור להיות ממוני אלא אישי. כיון שהמחויבות שוה לכולן, גם המימוש הממוני יהיה שוה לכולן.

4. שיטת הראב"ד – חלוקה לפי שעבוד

לדעת רבי נתן כל חלק מנכסי הבעל מתחלק לפי מספר הנשים התובעות אותו. אם הבעל השאיר אחריו 100, כל שלשת נשותיו זכאיות לתבוע אותם, ולכן הן חולקות אותם בשוה. אם הבעל השאיר אחריו בין 100 ל 200, העודף על 100 יתחלק בין שתי הנשים התובעות יותר מ 100 בלבד. כמו כן, אם הבעל הותיר אחריו יותר מ 200 (כל עוד לא הותיר יותר מ 300), את העודף תקבל האשה שכתובתה 300, כיון שרק היא יכולה לתבוע עודף זה.

לדעת הראב"ד רבי מסכים עם ההגיון של שיטת רבי נתן, והמחלוקת ביניהם היא רק בפרטי הדין במשנה – האם אחת הנשים יכולה להסתלק מתביעתה על חלק מנכסי הבעל המת (ולא נאריך בכך):

וא"ת א"כ מה בין דברי רבי נתן לדברי רבי הלא גם רבי נתן על הדרך ההוא הולך לולי הכתיבות והתפיסות ששנו את החלוקה כי הכתיבה יכולה היא שתאמר מדין ודברים סליקי נפשאי... ורבי נתן סבר כי אמרינן מדין ודברים סלוקי נפשאי הני מילי כשיש לו זכות באותה שדה אבל הכא שעבודא בעלמא הוא וכעין מחילה היא ויכולה לומר לזו מחלתי ולזו לא מחלתי. מכל מקום הלכה כרבי כדעת הגאונים.

(השגות הראב"ד על הרי"ף כתובות נא.)

חלוקה זו מניחה שיש לאשה שעבוד על הנכסים רק בגובה כתובתה, ואם הבעל הותיר אחריו 200 – יש לה שעבוד רק על 100. נקודת המוצא היא ששעבוד נכסים מתיחס לנכסים מסוימים, ואיננו מופשט כפי שהבין הרי"ף בשיטת רבי. הנחה זו מתישבת עם העמדה שלפיה יסוד שעבוד הנכסים הוא מקצת קנין של בעל החוב בנכסי החייב לו, ולא ערבות נכסים. לכן לכל אחת מהנשים יש מקצת קנין בנכסי הבעל. במקרה שהבעל השאיר אחריו 200, לאחת הנשים יש מקצת קנין רק בחצי מהנכסים (כי היא תובעת רק 100), ואילו לשתי הנשים האחרות יש מקצת קנין בכל הנכסים שהשאיר הבעל אחריו. לכן, מחצית מהנכסים של הבעל תתחלק בין כל שלש הנשים, והמחצית השניה תתחלק בין שתי הנשים (שכתובותיהן 200 ו-300). שיטה זו מניחה ניתוק מסוים בין שעבוד הגוף לשעבוד הנכסים.

באופן מחודד יותר, נראה שמקצת הקנין שיש לבעל החוב בנכסי החייב לו הוא קנין חלקי (בגובה החוב) בשווי הנכס, כפי שהצענו לעיל בשיטת הקובץ שעורים. כיון שכך, לכל אשה יש שעבוד בנכסי הבעל רק בהתאם לחיוב שהוא מחויב לה, והחלוקה כפי שהראב"ד מנסח אותה היא החלוקה המתבקשת.

דברים אלו מתאימים לשיטת הראב"ד בסוגית המוכר שטר חוב וחזר ומחלו. ראינו שלדעת הראב"ד יש ניתוק בין שעבוד הגוף ובין שעבוד נכסים, כך ששעבוד הגוף נשאר שייך למוכר, ושעבוד הנכסים נשאר שייך ללוקח. כאשר המוכר מוחל על שעבוד הגוף אין לכך השפעה על עצם שעבוד הנכסים, אלא שאין ללוקח זכות תביעה כלפי הלוה, שנובעת משעבוד הגוף. כאמור, הניתוק בין שעבוד הגוף

לשעבוד הנכסים מתבקש, אם נניח ששעבוד נכסים הוא מקצת קנין שחל בנכסים ממש, ושעבוד הגוף הוא זה שמאפשר את התביעה.

5. שיטת רבנו חננאל – חלוקה לפי אחוזים

התוספות מביאים בשם רבנו חננאל אפשרות שחלוקת נכסי הבעל בין שלש נשותיו תעשה לפי אחוזי הכתובה של כל אשה ביחס לכלל הכתובות. כלומר – האשה שכתובתה 300 תקבל 50%, האשה שכתובתה 200 תקבל 33.3% והאשה שכתובתה 100 תקבל 16.6%:

רבי אומר אין אני רואה דבריו של ר' נתן באלו אלא חולקות בשוה - פי' ר"ח... העמידנו דברי רבי שאמר שחולקות בשוה – כל מנה ומנה נוטלות בשוה, הלכך חולקין כל עזבון המת בששה חלקים. של מנה נוטלת חלק אחד ושל מאתים שני חלקים ושל שלש מאות ג' חלקים, כל אחת נוטלת לפי מעותיה עד שתפרע כל אחת כתובתה, כי זה דין צדק.

(תוספות צג.)

נראה שלדעת רבנו חננאל שעבוד מבוסס על מקצת קנין (כפי שהנחנו בשיטת הראב"ד), ולכן יש לחלק את נכסי הבעל לפי מספר הנשים הטוענות על כל חלק מהנכסים. על 100 טוענות שלש נשים, על עוד 100 טוענות שתי נשים, ועל עוד 100 טוענת אשה אחת. כל יחידה מנכסי הבעל מתחלקת בשוה בין הטוענות עליה. כאמור, הבנה זו מבוססת על כך שלכל אשה יש מקצת קנין בנכסי הבעל, בהתאם לשווי כתובתה. ברם, נראה שרובנו חננאל אין לכל אשה מקצת קנין רק בהתאם לגובה כתובתה, אלא מקצת קנין בכל הנכסים, וממנו היא גובה כגובה כתובתה. לכל שלש הנשים יש קנין לענין גביה בכל נכסי הבעל, אלא שגובה הגביה משתנה בהתאם לשווי הכתובה.

נעיר שגם תפישה זו מפצלת בין שעבוד הגוף לשעבוד הנכסים, בדומה לשיטת רבנו תם, הסובר ששעבוד הנכסים מבוסס על מקצת קנין, ושעבוד הגוף יכול להתקיים בלעדיו (למשל אם שעבוד הנכסים נמכר לאדם אחר).

תפישה זו, שיש לכל הנשים מקצת קנין בכל נכסי הבעל, מניחה שיש למלוה זכות בכל נכסי הלוה, בניגוד לשיטת הראב"ד שיש לכל אשה זכות רק בנכסים כנגד גובה כתובתה. בסיס להבחנה בין תפישות רבנו חננאל והראב"ד נתן למצוא בדברי הקובץ שעורים על שיטת רבנו חננאל:⁵

אי נימא דיש לכל אחד זכות בכל הנכסים על כן חולקין בשוה, כיון דלבעל מנה זכות בכל הנכסים כמו לבעל ג' מאות. אבל אי נימא דכל אחד מפקיע מזכות חבירו מחצה אז חולקין לפי ממוין.

(קובץ שעורים כתובות שלה)

הקובץ שעורים מניח שיש לכל הנשים קנין בכל נכסי הבעל, ובאופן שבו משפיעים קנינים אלה אחד על השני הוא מציע שתי הבנות:

לכל אחת מהנשים יש קנין בכל נכסי הבעל, ואין הקנינים סותרים אחד את השני. לפי זה, הנשים יחלקו בשוה את נכסי הבעל.⁶

הקנין שיש לכל אחת מהנשים בנכסי הבעל מפקיע באופן חלקי את הקנין שיש בהם לשאר הנשים. על כן, הנשים יחלקו את נכסי הבעל לפי אחוזים. נראה שכיוון זה מבוסס על הבנת שעבוד נכסים כמקצת קנין, כאשר תוכן הקנין הוא קנין בכל הנכסים לענין גביה. כיון שלכל אשה יש קנין על כל הנכסים (אף שלמעשה לכל אחת מגיע רק חלק מהם), יש לאזן בין הקנינים ולחלק אותם בין הנשים באופן הוגן.

איאפשר ליצור מצב שבו לכל הנשים יש קנין בכל הנכסים. החלוקה המתבקשת, כפי שעולה מדברי הקובץ שעורים, היא חלוקה לפי אחוזים. הבנה זו כנראה עומדת מאחורי שיטת רבנו חננאל.

⁵ דבריו המלאים של הקובץ שעורים צריכים עיון, שכן בדבריו הוא מזהה את שיטת הראב"ד עם רבנו חננאל, אף על פי שיש להם שיטות שונות באופן חלוקת הנכסים, כפי שראינו.

⁶ את הכיוון הזה מזהה הקובץ שעורים עם שיטת הר"ף. יכול להיות שהעומד מאחורי הטענה שאין הקנינים סותרים זה את זה הוא תפישת השעבוד כערבות ולא כקנין ממש, וכך הדברים מתאימים להסבר שהצענו בר"ף.

נראה שדברים אלו קשורים להבנת שעבוד נכסים כמקצת קנין, לעומת קנין הנכסים המשפיע על הגביה. לדעת רבנו חננאל יש לאזן בין השעבודים באופן שלכל אחד מבעלי החוב יהיה שעבוד בלעדי על חלק מסוים של הנכסים. כפי שטוען הקובץ שעורים, מסתבר לחלק את הנכסים לפי אחוזים, כיון שכח הקנין שיש לכל אשה בנכסים מותאם לשווי כתובתה.

ד. בין חוב לכתובה

המשנה שבה דנו עוסקת, כאמור, בשלש נשים התובעות את כתובתן מנכסי בעלן המת, ואין בנכסי הבעל די כדי לשלם את סכום הכתובות שהתחייב לו. בסופה, המשנה משוה בין חלוקת הכתובה במקרה זה, לחלוקה בין שותפים:

וכן ג' שהטילו לכיס, פיתחו או הותירו כך הן חולקין. (צג.)

הרמב"ם בהלכות אישות הכריע כר"ף, שהנשים חולקות בשוה. בנוסף, הרמב"ם פסק בהלכות מלוה ולוה דין מקביל לדין משנתנו, לגבי בעלי חוב התובעים לווה שאין בנכסיו די כדי לשלם את כל חובותיו:

בעלי חובות שכל אחד מהן קודם לזמן חבירו שבאו לגבות מן המטלטלין שהרי אין בהן דין קדימה, או שבאו לגבות מקרקע שקנה הלוה לאחר שלוה מן האחרון שבהן ואין בנכסים כדי שיגבה כל אחד מהן את חובו מחלקין ביניהן.

כיצד חולקין? אם כשיתחלק הממון הנמצא על מנינם יגיע לפחות שבהן כשיעור חובו או פחות – חולקים לפי מנינם בשוה. ואם יגיע לפחות שבהם יותר על חובו חולקים מכל הממון ביניהם כדי שיגיע לפחות שבהם כשיעור חובו, וחורין הנשארים מבעלי חובות וחולקין היתר ביניהן כדרך הזאת... ויש מן הגאונים שהורו שחולקין לפי ממונם. (רמב"ם מלוה ולוה כ', ד)

פסיקות הרמב"ם מעלות את השאלה האם יש סבה לכך שהמשנה השמיעה את הדין דוקא בכתובות, ולא במקרה קלאסי יותר – בעלי חוב התובעים את הלוה לפרוע את חובותיהם.

האור שמח מעיר על כך שבהלכות מלוה ולוה הרמב"ם מזכיר גם את פסק הגאונים – חלוקה לפי אחוזים, ואלו בהלכות אישות הוא מביא רק את פסק הר"ף – חלוקה שוה. לטענתו, יש מקום לומר שאכן יש הבדל בדין בין כתובה לבעלי חוב רגילים:

נראה קצת דרבינו, הגם דבהלכות מלוה חייש להך שיטה דחולקין לפי מעות, והביא זה בשם יש מהגאונים, זה דוקא בחוב שכל אחד ליה כך, זה מאה וזה מאתים, חשבינן לפי ערך המעות. אבל בכתובה שלא הוציאו ממונם, רק נשואין היה בכל חדא, והגם דזו לא נתרצית בכתובה מאתים רק בשלש מאות וכיוצא בזה, זה דוקא שישאר חוב עליו, אבל לשעבד להן הנכסים לא הוי סליק אדעתיה שזו שכתובתה מועט לא ישתעבד לה רק לפי ערך מעותיה, ובודאי משעבד לה נכסיו למנה שלה עד שתטול פרוטה אחרונה, כזה האופן ששיעבד לבעלת הג' מאות, וכל שלא גבו כתובתן שניהן שוין בגביה, ויחלוקו. (אור שמח י"ז, ג)

לבעלי חוב יש שעבוד כגובה החוב, משום שזו היתה התחייבות הלוה מתחלה. לנשים יש שעבוד מוחלט בכל נכסי הבעל, כי הבעל השתעבד להן לגמרי, וסכום הכתובה קובע רק את גובה החוב, כלומר את זכות הגביה, אך לא את היקף השעבוד. לכן נשים חולקות בשוה, אך יתכן שבעלי חוב מחלקים לפי אחוזים.

מדברי האור שמח נתן להסיק שבכתובה שעבוד הגוף משמעותי יותר, ואין לנתק בינו ובין שעבוד הנכסים. לכן, ברור שיש לחלק בשוה את נכסי הבעל בין הנשים, כיון שתשלום הכתובה הוא מימוש של שעבוד הגוף של הבעל כלפי נשותיו. אולם, בבעלי חוב יש מקום לנתק בין שעבוד הגוף ובין שעבוד הנכסים, ולאפשר גם חלוקה גמישה יותר – חלוקה לפי אחוזים, כיון שתשלום החוב אינו נובע מההתחייבות האישית של הלוה כלפי בעלי החוב שלו, אלא מזכות הגביה שלהם בנכסיו.

במילים אחרות, בשעבוד הבעל לאשתו לכתובתה יש לאמץ את שיטת הר"ף התולה את שעבוד הנכסים בשעבוד הגוף באופן מלא (בעקבות הבנת השעבוד כערבות נכסים). לעומת זאת, בבעל חוב רגיל יש לאמץ את שיטת רבנו תם המאפשרת ניתוק בין שעבוד הגוף לשעבוד הנכסים (בעקבות הבנת השעבוד כמקצת קנין).

ה. סיכום

נחלקו הראשונים בטיב הקשר שבין שעבוד הגוף לשעבוד הנכסים. רבנו תם חידש שיש משמעות לשעבוד הגוף גם כאשר שעבוד הנכסים איננו (בעקבות מכירתו לאדם אחר). לעומתו, נראה בר"ף וברמב"ם שהם אינם מקבלים את הניתוק בין שעבוד הגוף ובין שעבוד הנכסים (ולכן נאלצים להעניק למכירת שטרות תוקף דרבנן בלבד).

הצענו לתלות מחלוקת זו בשני מנגנונים אפשריים לשעבוד הנכסים. נתן לבסס את שעבוד הנכסים על ערבות נכסים, ואז מסתבר יותר לקשור בין שעבוד הגוף ובין שעבוד הנכסים, כשיטת הר"ף והרמב"ם. באופן אחר, יש מקום לראות בשעבוד הנכסים מקצת קנין שיש למלוה בנכסי הלוה, וכך מתאפשר ניתוק בין שעבוד הגוף לשעבוד הנכסים.

באפשרות השניה, הרואה בשעבוד הנכסים מקצת קנין שיש למלוה בנכסי הלוה, הצענו שתי הבנות לתקנו של מקצת הקנין:

למלוה יש בעלות על שווי נכסי הלוה, בהתאם לגובה החוב.

המלוה קנה את כל נכסי הלוה לענין גביה – יש לו אפשרות לגבות את חובו מכל נכסי הלוה.

על פי האפשרויות השונות בהבנת משמעות השעבוד, הסברנו את מחלוקת הראשונים בסוגית חלוקת נכסי בעל שמת בין שלש נשותיו, כאשר סכומי הכתובות שלהן הם 100, 200 ו-300 זוז.

לסיום, בעקבות דיוק של האור שמח בדברי הרמב"ם, העלינו אפשרות להבחין בין שעבוד כתובה לשעבוד לבעל חוב רגיל. יש לקבל את עמדת הר"ף בהבנת שעבוד ביחס לשעבוד כתובה, ואלו בשעבוד בעל חוב רגיל לקבל את עמדת רבנו תם.